

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

IX. KÖTET. IV. SZÁM. 1881.

A
HUNNOK ÉS AVAROK
NEMZETISÉGE.

VÁMBÉRI ARMIN

R. TAGTÓL.

— Árs 30 kr. —

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

É R T E K E Z É S E K

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Téliy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvényhöz. Téliy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli hátramaradásunk okai, ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Arminről. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szentzi Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámuelről. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikái felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Finaly Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomós Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Téliy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antall. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szó tárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszmé Magyarországon Besenyei előtti) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzokról és megjelölésök módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A defferekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Csérei János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. Szabó Imret. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló. Vadnai Károly l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékbeszéd Engel József felett. Finaly Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ösköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékbeszéd Schleicher Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignácztól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende. l. tagtól. 51 l. 20 kr.

A

HUNNOK ÉS AVAROK

NEMZETISÉGE.

VÁMBÉRI ÁRMIN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Budapest, 1831. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A HUNNOK ÉS AVAROK NEMZETISÉGE.*)

(Olvastatott a m. t. akadémia okt. 4-én tartott ülésében.)

I.

A nehezebb ethnologiai föladatok közé, — melyeknek megoldását eddigelé bár sokszor megkísérlették, de alig valami eredménynyel, — tartozik első sorban az a kérdés, micsoda nemzetiségű nomád népek voltak azok, melyek az 5-ik századtól kezdve a Fekete-tenger észak-keleti partjairól a Tisza és Duna vidék felé áramlottak, útjukban, mint ezt a dolog természete magával hozza, a félig és egészen megtelepedett népeket magok előtt hajtva, mindent pusztítva és rabolva. Egykorú byzanci íróknak, kik közül kiválólag Priscus Rhetor, Ammianus Marcellinus, Menander Protector, Theophylactus Simocatta, és a góth Jordanis említhetők, adatai nyomán ezek hunnok és avarok voltak, oly nevek, melyeknek mindenesetre inkább genericus, mint ethnicus jelentőség tulajdonítható, s melyekről egész máig nehezen állapítható meg, maguk adták-e maguknak e nevet, vagy csak a byzanciaktól neveztettek így, mivel tudvalevőleg ma is van Ázsiában sok oly nép, melyeknek általunk adott nevei ő előttök teljesen ismeretlenek. A persa például iránnak nevezi magát, az afghán pastunak, a kirgiz kazaknak és így tovább: úgy, hogy joggal vethetjük föl azt a kérdést: mikép nevezték magukat a hunnok és avarok tulajdonképen? Természetesen, ha szerencsésen felelhetnénk erre a kérdésre, az problémánk nehézségét tüstént kevesbíténé, a mennyiben a nemzeti név nyelvi jellege nem kevés fényt terjesztene szét a homályban. Mivel azonban ez alig várható — tekintetbe véve t. i. azt, hogy az említett népek csekély műveltségénél fogva írott emlékek által való fölvilágosításra a legkisebb reményt se táplálhatjuk, — nem marad más hátra, mint

*) Jelen értekezésem a magyarok eredetéről készülőben levő munkámnak egy fejezetét képezi.

az egykorú szerzők írott kútfőit, a fönt említett történelmi forrásokat pontos vizsgálatnak alávetve, a bennük megőrzött adatokat saját czéljainkra lehetőleg fölhasználni.

Azon sajnós körülménynél fogva, hogy a hajdankor úgynevezett kultur-népei a műveltségben alattok álló, nomád szomszédaiak megismerésére semmi súlyt nem fektettek, sőt arra érzékük sem volt, várakozásunkat a nyerendő fölvilágítást illetőleg a legalacsonyabb fokra szállítja le. Az úgynevezett skythák, barbárok, nomádok vagy *idegen ördögök* megvetésében és csekélyre becsülésében a görög, iráni, arab és khinai tudományosság mindig és mindenütt egyenlő maradt. A történelmi adatok szilárd alapja helyett mindig csak mesék és regék tarka-barka szövődékére bukkanunk, és a miben a görög, iráni és arab írók khinai társaiktól legalább némiképen különböznek, az a kérdéses nemzet szokásainak, erkölceinek töredékes rajza, és a mi fő, az ethnographiai nomenclaturának hívebb átátszolgáltatása — két olyan előny, melyet nem tudhatunk eléggé megbecsülni.

Bár csekély értékű is látszólag, mégis mindenekelőtt azon népismei vázlatokra kell utalnunk, melyek nevezetesen Priscusnál, Ammianus Marcellinus és Menandernél, bár szándéktalanul, vannak mintegy csak odavetve, mégis azon állapotot teszik szemlélhetővé, mely a sivár puszták lakói, foglalkozásuk szerint leginkább baromtenyésztők, és a szomszéd megtelepedett kulturnépek között minden időben és minden tájékon fennállott, és mindenütt hasonló okozatokat hozott létre. A mi az úgynevezett »pásztorokat« Kr. e. 2300. évvel az akkor virágzó Egyiptomba való betörésre, a mi a szákokat Kr. e. 150 évvel a görög-baktriai birodalom megtámadására készíteté, ugyanazon ok volt, a mi a hunnok és avarokat a keletrómai birodalom határaitra terelte. E nevezett két nép jó lovas, a háború mesterségébe begyakorolt, az élet minden viszontagsága, az időjárás minden szeszélye ellen edzett, már a hajdani és történelem előtti időkben azon részben füvel, részben sás- vagy bokorral benőtt pusztákon kalandoztak, melyek kevésbé szakgatva meg itt-ott köztük fekvő műveltebb tájaktól, keleti Mongoliától, helyesebben az In-Sán Khingan hegyláncától kezdve, az Altain túl, a turáni telföld hosszában a Volga és Don partjáig, sőt a

Fekete tengerig terjedtek, s az ó-világ valódi és hamisítatlan nomádjainak, köztük az első sorban értendő török-tatár néptörzsnek, már jó korán kedves tartózkodási helyül szolgált, és kevés kivétellel szolgál ma is. Édes kevés, amit a byzancziak e nomádok ősi hazájáról tudnak, és az is szerfölött zavart. Az ő értesítésük a fehér és fekete hunnokról semmi esetre sem vonatkozhatik e nomádok bőrszínére, miután ma már eléggé tudva van, hogy Közép-Ázsia pusztáinak lakói egy és ugyanazon nap- és időjárás barnította arczzsínnel bírtak. Ez inkább a származási különbséget jelölheti, miután a nemesebb törzsek magukat ma is ak-szöngék = fehér csontú, a nem nemesebb pedig karaszöngék = fekete csontú, vagy csak röviden kara-feketének nevezik. Azért, ha a fekete hunnok tartózkodási helyét a Til, helyesebben az Itil, (Volga), a fehérékét ellenben a Káspi-tenger északi partjára helyezzük, az ethnikai összefüggés némileg kitűnik, ha megfontoljuk, hogy Zemarchos adatai nyomán, — ki 100 évvel Attila után a Káspi-tenger északkeleti vidékét beutazta, és útjában egész az Altaig török eredetű népet talált — a törökség folytonossága az Altaitól az azowi tengerig, illetőleg a Dunáig alaposan föltehető. Mindenesetre kétségen kívül áll, hogy azon idők hatalmas néptorlódásaiban a finn-ugor néptörzsek egyes töredékei a törökök compact tömegeibe itt-ott betörtek, és új, alapjában véve rokon ethnikai viszonyokat hoztak létre; de semmi sem szól a mellett, hogy a finn-ugor népelem, leginkább halászkok- és erdei lakókból álló, a világtörténelem színpadján mint hóditó, harczos nép lépett volna föl. Ebben foglalkozás módja és csekély száma mindig megakadályozta. Akár erőszakos, akár békés úton vegyültek a törökséggel, annak arculatát csak kevésbé változtathatták meg. A Szaszanidák előtt a Jaxartes és a Káspi tó északi vidékén lakó nomádok mint törökök jól ismertek voltak; az örmény nyelv ugyanis már időszámításunk 5-ik századában török befolyás nyomait tünteti föl, péld. oëkar, törökül koëkar = kos; (v. ö. Patkanoff, Russ. Revue IX. évf. 7. köt. 87. l.); azonkívül e mellett a legfontosabb bizonyíték az a körülmény, hogy a Volga és Ural folyók földrajzi nomenclaturája, a byzancziak által hozott első hiteles versio szerint, e tisztán török elnevezésekben, Itil és Jaik, Jajik fordul elő, melyek közül az első törökül fo-

lyamot*) par excellence (v. ö. Budagow I. 183. l.), míg az utóbbi szélest, kiterjedettet jelent.**)

Ha tovább menve, a byzancziaknak azon adatait vizsgáljuk, melyek a hunnok és avarok testalkatára vonatkoznak, úgy mindenesetre a részletekben e nomád népek idegenszerű és borzasztó külsejét illetőleg, analogiáját találjuk azon rajznak, melyet a Sahnemeh költője az északi Irán vad hordúról, vagy Ibn Al Athir, vagy Tarikhi Guzide a turkománokról előnkbe állít. Az ethnographikus faji ismérvek általuk nyújtott hű képében, daczára az Aargaui kantonban talált hunn fejeket ábrázoló kőszobroknak, nem bízhatunk föltétlenül, noha egyrészt a rajz, melyet Ammianus Marcellinus és 100 évvel később Sidonius Apollinarius a nagyfejű, kisszemű nomádokról nyujtanak, kik egész életüket az apró, vad, szélgyors paripákon töltik, kiknek gyermekeik már a leggyöngédebb korban lovagolnak stb., igen erősen emlékeztet bizonyos vonásaiban azon nomádok physikumára és szokásaira, melyek 14 századdal később ugyanazon physikai ismerető jelekkel, ugyanazon kis, vadkinézésű lovakon az Emba és Jaxartes közti pusztákat kalandozzák be, s gyermekeiket már két éves korukban a lóra kötik, melyeknél még ma is találhatók csúcsos koponyák; és a melyek csak azért vesztették el egyes faji ismertető jeleiket, mert az idegen elemekkel való keresztezésnek az eredeti képet meg kelle változtatni. Különben, ha egykorú szerzők némely leírása talál is a physikumot illetőleg, másrészt nem fektethetünk valami nagy súlyt a nomádokra ráfogott vadság- és nyerseségre, mivel a hunnok és avarok, kik keletről nyugatra való útjokban a szomszédos népek kultur befolyásától nem zárhatták el magukat egészen, egy csöppel sem lehettek vadabbak és nyersebbek a gepidáknál, szlávoknál, vagy más, a keletrómaiakkal érintkezésbe jött népeknél. E véleményt, helyesebben mondva e ros

*) Nemcsak a Volgát nevezik törököül Itilnek, hanem a Kamát is e névvel jelölik: A k-I t i l = fehér folyó. Megjegyezhetjük még, hogy a távol keleten vagyis az Altaiban ädil és jajik azonos értelemben vétetnek V. ö. Radloff II. k. (fordítás) XII. old.

**) Zemarchos Oich-nak nevez egy folyót, mielőtt ad ingentem e t latam paludem ért volna, és mivel mi az utóbbi alatt az Aralt gyanítjuk, úgy Oich alatt a török Jaik, Jajikot kell értenünk, és nem a Jaxartest, mint eddig tévesen hitték.

hírbe keverést illetőleg, a kulturember máig hű maradt önmagához. E sorok írója annak idejében persák- és tadsikoktól jókora bűnlajstromot hallott más, a koronához kevésbé ragaszkodó török nomádok rovására, a melyről aztán a helyszínen egy nyomot sem talált, és amint a mai oszmánok és arabok a más-hitű jezidák- és drúzokra a barbárság sok attribútuma mellett még laza erkölcsöket is fognak, épúgy mondja el a jó Priscus a hunnokról (184. l.): »Haec nobis cibaria et mulieres formosas, cum quibus amori indulgeremus (hoc enim apud Scythas honori dicitur) suspeditavit.« — Így a Justinus Minor udvaránál lévő avar követ nyelve is majdnem szóról-szóra emlékeztet egy tekke-turkomán főnök szavaira, a meshedi persa kormányzónál, vagy egy muntefik seikhére a bagdádi válinál. Az alaphang mindenütt a nomádok bátorságának, hatalmának ecsetelése, melyért cserében a gazdag, de békeszerető földmivelő népek dús ajándékait kívánják; és hogy a nomádok akkor époly kapzsik és kincssovárok voltak, mint mostani társaik, azt tudjuk Theophylactus és Menander műveiből, kik szerint Baján követei által gazdag ajándékot »Catenas auro-variegatas, et lectos et sericas vestes«*) kéretett és kapott is; a minthogy Attila haragját is dús ajándékokkal fegyverezték le. Hogy ilynemű egyezkedéseknél az egyszerű, de a byzancziakkal szemben becsületes nomádok, akkor úgy mint ma, a rövidebbet húzták, alig érdemes említeni. Akkor is, mint most, a persa, bokharai és khivai uralkodók, ha valamit szándékoznak a pusztai lakók ellen, először is egyik törzset a másikra uszítják, épen úgy Justinian császár is megkísérelte e manoeuvret az utigurok feltüzelése által a kutrigurok ellen. Azonban, úgy látszik, ez eljárás nem vezetett mindig sikerre, mert a nomádok nagyon gyakran keresztül láttak a civilizált görögök csalfaságán, és igen találóan mondja a török főnök Turxanthos Valentinus byzanczi követhez: »Vos estis illi Romani, qui decem quidem linguis, sed una fraude utimini,« **) és miután tíz újját a szájába dűgta, megjegyezte: Ut meo ori decem meos digitos nunc admoveo, ita et vos Romani pluribus et variis utimini linguis.« A mint e helyet olvastam, gondoltam magamban, ipsissima verba, a melyekkel a turkománok közti tartózkodásom alatt, a jomutok öreg-

*) Menander 283. l. — **) Men. 400. l.

jei a khivai és teheráni kormányok hitszegéseit és csalásait ecsetelték. Mindenütt ugyanazon eszmemenet, ugyanazon kifejezések és metaphorák, és ha a Procopius*) által a kutrigur Sandilkh szájába adott, a pusztai életből ellesett jelképes nyelvet olvassuk, úgy éppenséggel egy jelenkori öreg kirgizt vagy turkománt vélünk hallani. Továbbá észre lehet venni, hogy ha a byzancziak a hunnok és avarokat, mint szószegőket és hűtleneket füstik, a hogy ezt például jelenben Grigoriew tanár a kirgizekről állítja, abból az tűnik ki, hogy a nomádok csak saját bőrüket védelmezték, és az akkori Bosporus melletti uralkodók boldogítási terveinek époly kevés hitelt adtak, mint mostani utódjaik a Jaxartes, Emba és Thalasz mellett a Neva parti uralkodókkal szemben teszik. Ugyanazért ismételjük, a hunnok és avarok erkölcsi nyerseségéről szóló értesítések csak cum grano salis fogadhatók el.

Bármennyire jelentéktelenek és helylyel-közzel megbízhatlanok legyenek is a byzanczi írók által a nomádokról tett megjegyzések, nem szabad felejtenünk, hogy ezek néha oly adatokat is tartalmaznak, melyek a hunnok és avarok életviszonyainak megvilágításához lényegesen hozzájárulnak. Így a kép, melyet a fejedelmek és főnökök fényüzéséről és pompavágyáról rajzolnak, egészen szemlélhetővé teszi a szomszédos iráni, helyesebben szaszanida világ kultur-befolyását, mely akkor északkeleten az Oxus és Jaxartes vidékekig, északnyugaton a Volga és Don partjáig terjedt. A hunn és avar nép nagy tömegét lehet, mint »pellibus vestiti« rajzolni, mint péld. kirgizek és turkománok a múlt században valának, hanem úgy, mint az utóbbiak khánjai és szerdái már akkor, sőt századokkal azelőtt ruházat- és kényelmi cikkekben Iránt és a khánságokat utánózták, épúgy a hunn és avar főnökök lakásaiban is, a fasátraikat kivéve, melyek nyugati eredetűek, leginkább Közép-Ázsiát és az akkori szaszanidák luxustárgyait találjuk. Ide tartoznak az arany edények, gazdagon ékített fegyverek, selyemruhák, (ez utóbbiak valószínűleg nem Iránból, hanem Soghdiaából származnak), különféle ételek és italok, és kiváltképen az aranyos vagy máskép cifrázott nyugágyak, eredetileg trónok és

*) Procopim, Bell. goth. IV. könyv. 19. feje.

dísz-ülőhelyek, melyek az északkeleti nomádoknál ma is *o r u n*, *o r u n* (v. ö. magyarul *orum* = Anhöhe) *t ő ſ e k* és *s e r g e k* név alatt fontos szerepet játszanak, sőt a patriarkhai méltósághoz tartoznak. Így későbbi forrásokból tudjuk, hogy a skythák fürdőt is vittek magukkal, helyesebben egy sátor, mely alatt fürödtek, és azt *τξεργα*-nak nevezték, mely szóban a keleti török *سكج* (*čerge*) = egy kis hosszúkás sátor, azonnal fölismerhető. Továbbá Persiából, illetőleg az ázsiai kulturvilágból származik a hunnok- és avaroknál föltalálható *rosz* szokás, a *polygamia*, — mindenesetre azonban csak a főbbeknél, mert a nép tömege azt nem követte. Hogy a hunnok még Európában való megjelenésük előtt összeköttetésben voltak a persákkal, az gyanítható a rabló hadjáratok- és harczokból, melyekre már Priscusnál vannak utalások. A hun főnökök erkölcsi életének tarka jellege kitűnik többek közt a különféle italokból, ha olvassuk, hogy *meth-et* (*Μέθος*) egy szláv-germán italt, de egyúttal *k a m o s-t* (*καμός*) is, kétségkívül a török-tatár *kimis* = savanyú kanczatej, ittak. Úgy látszik, csak az állami és társadalmi alkotmányt őrizték meg tisztán, továbbá a hadügyet, mely amaz életszabályok hű képét tükrözi vissza, melyek századokkal később a *Jasao Dšengiz-ben* (Dšengiz törvénykönyve) és a *Tüzükati Timurban* (Timur rendeletei) is helyet találtak. A földműveléstől való irtózás, a korlátlan szabadságérzet, párosulva a választott főnök iránti tisztelettel, a kalandvágy, sőt a taktikai szabályok, mind emlékeztetnek a mai török pusztai lakók szokásaira és nevezetes, hogy főbbjeiknek a török-mongol uralkodói czímet adták, t. i. *K h a k a n*, *K h a g a n*, melyből később a *k h a n* származott; oly czím, melyet a török szultánok, persa királyok és közép-ázsiai fejedelmek török eredetük jelöléséül ma is használnak. *)

Ezen, az életmódra vonatkozó jegyzeteken kívül megemlítendőek még azon értékes adatok, melyek kétségen kívül he-

*) A *khakan* czím az ázsiai moszlim fejedelmeknél a mongol betörés után jött divatba, s ennek rövidítése *Chan* vagy *khan*, melyet az oszmán sultánok neveikhez függesztenek, Persiában pedig a *Szefidák* óta, mint tiszteletbeli czím használtatik. A nem török népek között egyedül az afghánok használják, hozzájuk pedig az országnak a törököktől átvett katonai igazgatása útján jutott.

lyezik, hogy a hunnok és avarok a samán hitnek voltak határozott követői, ama specialisan ural-altai hitnek, mely minden idegen szellemi befolyás nélkül, a mondott népek gondolatvilágából származott, és csak a pusztai lakóknál tudott ősidők óta gyökeret verni és egész a mai napig fennmaradni. Ezt látjuk először azon sok kurgánon, mely a Szajáni hegységtől kezdve délnyugoti irányban egész a Krímig elhuzódik, és melyeknek a samán hitre mutató jellegük a kő- és faszobrok, s a többi áldozatokat jelző faragványok által eléggé bizonyítva van. M á s o d s z o r két különböző forrásból vett adat egyezésén, melyek elhalt családtagokat ábrázoló szobrok tiszteletére vonatkoznak. E vallásos szokást Zemarchos a 6-ik és Abulgazi a 17-ik századból említi föl. Utóbbi beszéli nevezetesen, hogy a régi törökök egy szeretett családtag elhunytával egy bábot vagy bálványt készítenek, azt házukban hosszú ideig őrzik, neki ételt adnak, gondosan tisztítják és imádják. Ennek megfelelőleg mondja Zemarchos, midőn a törökök közti élelményeiről beszél: »Postridie etiam in alio tugurio conveniunt, quod erat simili tapetum sericorum genere adornatum, in quo effigies varia forma cernebantur.«*) H a r m a d s z o r, Zemarchos értesítése a jövendőlés vallásos cselekményeiről élénken emlékeztet a mai samánok hasonló szokásaira. »Hi (averruncos Menandernél) cum ad Zemarchum accessissent, sarcinis depositis thuris folia incenderunt, Scythicaquae lingua nescio quae verba susurrarunt, et tintinnabulis atque tympanis resonantes folium thuris igne cum strepitu laceratum circumferebant, et furore perciti frementesque, daemones depellere videri volebant.«**) Ezt tudjuk Iustinián követje nyomán, és a ki Pallas leírását olvasta a samánok coremoniáiról, és ki a rossz szellemek, betegségek stb. elűzésére használt szent dobok és sípok fontosságát ismeri, annak rögtön föl fog tűnni a hasonlóság a még ma is létező samán isteni tisztelet és az akkori törökök vallási szokásai között. A mit továbbá Ammianus Marcellinus mond a kis pálczák segélyével való jövendölésről (nam rectiores virgas vini-meas colligentes) a hunnoknál, az még ma is előfordul Közép-Ázsiában, — természetesen moszlim vallási szertartásoknál —

*) Men. 182.

**) Men. 381.

az úgynevezett *őb-fali* (pálcza-jövendölés) alakjában; ugyszintén a jósolás az elégetett lapoczkából, melyről Jordanis a 37. fejezetben szól, és a mai nomádoknál *köze-fal*nak (lapoczka-jövendölés) neveztetik; mind olyan szertartások, melyeket e sorok írója turkesztáni utazása alatt maga látott. N e g y e d s z e r Baján esküje, melyet Menander így ad elő: »Euse educto sibi et avarum genti dira est imprecatus, si quid mali commisceretur in eo, quod pontem super Sao flumine facere suscepit, ut ipse et universa gens ad interuencionem usque ferro periret, coelum et alto super ipsis, et Deus, qui in coelo est, ignem emitteret, silvae et montes, casu et ruina illos obliterarent, et Saus fluvius inundatione eos submergeret,«*) ugyancsak hasonlít a mai altai samánok esküvései és átkozódásaihoz, melyekről az altai grammatica**) szerzői szólnak. Sőt mi több, a papok és jósoknak az avar időkben ránk maradt elnevezései tisztán török jellegűek; értem a B o k o l a v r és J a g u r szavakat; az első, tekintve, hogy a görögök az ő és ü-t visszaadni nem tudják, böküler, bögüler (böjü = varázs)-ból származtatható, míg a másodikban, mely méltóságot jelent, könnyen észre lehet venni az eredeti jakur, jagur, jaur = jövendölni, jósolni (v. ö. Etymol. szótáram §. 122.) elferdítését. Továbbá maga e szó k a m, mely ma annyit jelent, mint pap, samán, varázsló, hunn tulajdonneveknél kétszer is előjön ezen összetételekben: A t a - k a m (atyapap) és E s - k a m (barát-pap). Fölvehetem tehát azt a kérdést, hogy nem elég tisztán és világosan szólnak-e ezen bizonyítékok a mellett, hogy a hunnok és avarok török-nyelvű samán-imádók voltak?

*) Men. 335.

**) Grammatika altaiskogo jazika. 218—220 lap.

II.

Összefoglalva immár a hunnok és avarok erkölcsi életére vonatkozó eddigelé kifejtett nézeteinket, a legjózanabb felfogással is azon meggyőződésre jutunk, hogy a nevezett nomádok szükségképen legnagyobb részint az ural-altái népcsalád töröktatár ágához tartoztak. Előre meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy eddig felhozott bizonyítékaink, bármily nehéz volna is erejüktől megfosztani azokat, csak másodlagos jelentőségűek, és főérvünk ama nomenclatura nyelvi jellegén alapúl, melyben mind az előkelő egyéniségeknek, mind az egész nép nemzetségágainak tulajdonnevei foglaltatnak, és melyek majdnem egytől-egyig a legrégibb török nyelvjárások egyikéhez tartoznak. Szívesen elismerjük, hogy e nyelvi bizonyítéknak történeti adatokkal való támogatása nagyon kapóra jönne; de honnan vegyünk ilyeneket, szemben a byzanci írók sovány, zavaros és meseszerű értesítéseivel? Megengedve, hogy a hunnok ethnikai egyedisége felől némi tekintetben tisztában volnánk is, ki adhat nekünk pontos felvilágosítást az avarokra, var-khunokra, és ezeknek az utigurok, kutigurokhoz és az »arany hegynél« lakó törökökhöz való viszonyára nézve? Egy Theophylaktus, Jordanis stb. homályos adatai semmi esetre sem, és így egészen természetesnek fogja találni mindenki, hogy mi annál makacsabbul ragaszkodunk a nyelvemlékekhez, mint a fennforgó körülmények közt az egyedül biztos alaphoz. Teljesen méltatva azon ellenvéleményt, mely a személyi és népi tulajdonnevek bizonyító erejét elégtelennek nyilatkoztatja, mindjárt eleve fel kell a figyelmet arra hívunk, hogy mindazok a jelenkor népeire, különösen az európaiakra vonatkozó elméletek a hajdankor népeire és a töröktatár eredetű népekre nem alkalmazhatók. Ha a személynevek dolgában a keresztyén Európára és a moszlim Ázsiára utalnak, hol a keresztyénség, illetőleg az iszlám felvételével a szlávoknál germánoknál és frankoknál latin-görög, a törököknél és perzsáknál ellenben arab nevek jöttek használatba, s mindemellett nem lehet pl. »Stephans-, Theodor-, vagy Markusról« vagy pedig Haszan, Ahmed és Musztafáról görög-latin, illetőleg arab ere-

detre következtetni, akkor már a miatt sem fogadhatjuk ezt el czáfolatlanúl, mivel ezek először csak keresztnévek, csak egyes mozzanatai idegen vallás vagy művelődés befolyásának. Másodszor mivel az illetőnek tulajdonképeni családi nevét mégis a nemzeti nyelvkincs szolgáltatta. Az a nép azonban, a melyről itt szó van, tudniillik a török-tatár, abban az időben még meglehetősen ment volt idegen vallás befolyásától, idegen nevek fölvetelére tehát korántsem lehet gondolni, és azt a történelem bizonyítja leginkább, mennyire megvédték magukat a törökök az iszlám megerősödésével a semita betolakodók ellenében. A törökök, moszlim hitvallásuk és testőrszerepük daczára, az első khalifák mellett, az abbaszidák udvaránál megőrizték eredeti török neveiket. A Tarikhi Baihaki-, a Tabakati Nasziriban és Tarikhi Ghuzideben, hol a török dynastiákról a Szeldsukidák-, Sandsaridák-, Kharezmidák- és Ghaznevidákról van szó, a törökök rendkívül ritkán szerepelnek arab-persa, de annál többször török nevekkal, mint: Szevük-tigin (a kedves), Alp-tigin (a hős), Tugan (karvaly), Arsylan (oroszlán), Tograul (a szétvagdaló), Sandšar (az átdőfő), Ilik (első), Bektogdi (fejedelmi sarj), Kutulmiš (boldog), Tekiš (ütközet), Tutaš (markolat), Bughra (hím tevé), Berkjaruk (nagyon ragyogó), Baibarz (fejedelmi oroszlán), Kilidsarslán (arszlán-kard), Jolduz (csillag), Ildeköz (a kinek a szeme anépen nyugszik), Kizil Arsylan (vörös oroszlán), Šonkar (sólyom), Atsiz (névtelen) stb. még pedig azon korban, midőn a persák a semitizmus ellen vítt harczot már abbahagyták és a hajdani Firuzok, Behramok és Šapurok arab neveken tetszelegtek maguknak. Lephet-e meg valakit tehát, ha mi azt állítjuk, hogy a törököknek már az iszlám előtti korszakban törökös neveik voltak, és e nevek viselőit akár mint hunnok, avarokat, uturgurokat, vagy ultzagurokat mutassák be őket a byzancziak, egészen egyszerűen törököknek mondjuk?

Magától értetik, hogy még kevésbé merülhet fel kétség a nemzetiségi nomenclaturának, t. i. az egyes nemzetségek, törzsök és családok neveinek eredeti voltát illetőleg. A szakadatlan átalakulást feltüntető nemzetségi viszonyok közepett itt-ott megessett ugyan, hogy a török nép egyes ágai vagy családjai az iszlám felvétele óta arab-persa nevekkal ruházkodtak fel, pl. Khodšalar, Šeikhlar, Sufian, Karnaz stb. a turkomanok és

kazakoknál — azonban már a régen névvel bíró nagyobb töredékekre nézve e föltevés minden körülmények között ki van zárva. Egészen másképp alakul a kérdés e nomenclatura belső értékét illetőleg, mivel e pontban mindenekelőtt ama sajnós tájékoztatlanságra kell rámutatnunk, mely e tekintetben még ma is uralkodó az európai és ázsiai tudós világban. Századokon át tekintették egyes nemzeteknek az uigurokat, özbegeket, kipčakokat, kazakokat és kara-kirgizeket, jóllehet ezek valamint jelenleg, úgy ezelőtt is a közös török (szó szerinti értelemben e m b e r) névvel éltek ; és így cseppet sem kell csodálkoznunk, ha egy Priscus, Jordanis, vagy Porphyrogenitus a hunnok-, avarok-, kotzagurok-, patzinakiták- és khazarokban önálló nemzeteket lát? Ezért nem is habozunk egy pillanatig sem azt állítani, hogy ezen és egyéb tulajdonnevek csak egyes törzseit és nemzetiségeit jelentik ama népnek, mely magát töröknek hívta, és a mely, mint egyes egyedül összetartó ethnikai elem, Khina északnyugoti határaitól a Duna-lapályokig húzódott, mert miként rögtön szemébe ötlük a török nyelvjárások ismerőjének a hunn-avar személynevek törökös jellege, ép így állt a dolog az úgynevezett ethnikai tulajdonnevekkel, melyek legnagyobb részt minden nehézség nélkül visszaállíthatók eredeti alakjukba. Ebben központosúl, tudvalevőleg, nézetünk főérve, és hogy ennek lehetőleg eleget tegyünk, első sorban is ama köntöst vegyük szemügyre, a melyben a kérdéses török szavak ránk jutottak, és csak azután fogjunk megmagyarázásukhoz.

Hogy a török nyelvemlékek, az átírások idegen köntöse folytán, a melyben hozzánk jutának, igen sokat szenvedtek, sőt gyakran az érthetetlenségig el voltak ferdítve, — azt bizonyára alig szükséges mondani. Szerfölött sajnálatra méltó tény ugyanis hogy azon krónikások, kik az ó-korban a török néppel foglalkoztak, többnyire oly nemzetiségekhez tartoztak, melyeknek nyelve a török-tatár nyelvjárások hangtani sajáttságainak visszaadására természeténél fogva képtelen volt; sőt leggyakrabban oly írók voltak, kikről nyilván való, hogy a török nyelv tudását nélkülözték. Az arab alphabeta gyámoltalanságáról török szavak átírásában, és ama gonosz bánásmódról, melyben az arab történet- és földrajzirók a török neveket részesítették, ne is tegyünk szót e helyütt. Azonban még rosszabbul áll a

dolog a görögre vonatkozólag. Míg az arabban csupán az *ö, ő, ü, ú,* és *i* kettős magán- és *ž* és *č* kettős mássalhangzók hiányzanak, addig a görög azonfölül még az *š* és *ž*-nek is híjával van, sőt általában az éles sziszegő hangzóknak; és még ma is, közel 700 éves együttélés után a törökkel, a görög pl. »dortundzi gun gotsedzek-et« mond dördünňži gün göččžek« helyett — épen mint a francziául beszélő hellén »Zul viendra zodi prosen-t« mond »Jules viendra jeudi prochain« helyett. Ily hangszegény nyelvekkel természetesen a phonetikai tekintetben oly gazdag és annyira kifejlett török csak nehezen volt visszaadható, és ama hibáikat, melyekbe egy Pachimeres, Chalcocondylas stb. estek török szók átírásánál, a modern görög írók is elkövetik, és kétségkívül egy Priscus, Theophanes stb. még annál inkább elkövették hunn-avar tulajdonnevek átírásánál. A görög alphabeta elégtelenségén és a szerzők nyelv-nemtudásán kívül a hiba jórészt még a másolóknak kell betudni, sőt talán a bonni szövegek kiadóinak is, kik az idegen szókinsz körül nem a megillető kritikával jártak el. Jelentékeny nehézséget képez azonkívül annak megkülönböztetése, mennyiben olvadt össze vagy sem a görög *α, ε* és *ο* nominativusi végzet az eredeti török szóval, mert míg egyrésztől *Μουνδιουχος, Κουριδαχος, Βερνυχος, Σαλος, Χαγαρος* Mundiukh-, Kuridakh-, Szal-, és Khagannak felel meg, addig másrésztől meg *Ερναχ, Δεγγιζιχ* és *Βασιχ*-ot találunk Ernakh, Dengizikh és Baszikh nevekre, tehát *ο, α* és *ε* nélkül. A vocalis kihangzásoknál sem lehet a görög *ς*-t szabályul elfogadni, és e tekintetben a szerzők és másolók részéről eléggé nem sajnálható önkényt tapasztalunk.

Szerencsére még is uralkodik a fő magán- és mássalhangzók átírásában bizonyos összhangzat, miről a következőket kell megjegyezni:

a = gör. *α*; és csak néhányszor van o-u-al helyettesítve pl. *Χαραβοη* = Kharabaj; *Τζοπον* = Tšapan (Porphyrogenitusnál), a mi talán inkább a másolók hanyagságának rovandó fel.

b = *β* pl. *Βαϊαν* (Bajan) *Βουλγαρ* (Bulgar), *Βασιχ* (Baszikh) stb. E mellett azonban *v* jelentésében is előfordúl, így *Διζαβουλ* (Dizavul), *Αβαρ* (Avar) stb.

č + ž = *Tζ* és *δι*, Pl. *Τζεργα* (čerge: sátor Porphyrogenitosnál *Κοτζαγερ* = Kačagur, *Μουνδιουχ* = Mundžuk. Világos, hogy a görög *Tζ-a* török č és ž szoros megkülönböztetését alig engedi; de még rosszabbúl áll a dolog az éles š-sel, a melyre a görögben úgyszólván semmi megfelelőt sem találtunk, ha csak az *Εσχαμ*-beli (Eskam, helyesebben Eškam) *ς*-t ilyenek nem veszszük.

g = *γ* pl. *Ακαγα* (Akaga), *Ονηγήσιος* (Onigiz.)

i = *ι* és *η* néha *η* is, pl. *Ατήλλας* (Attila), *Βλῆδας* (Blida), *Εδῆζον* Edikon).

k = *κ* pl. *Κερκα* (Kerka) *Κανδιχ* (Kandikh).

Tekintetbe véve a keménység nagy változatú fokait, melyeken ma is még a török nyelvterület minden vidékein a *κ*-hangzót kiejtik, könnyen megmagyarázható, hogy az illető szók görög kiírása *κ* = *k*-t, majd meg *χ* — *kh*-t használ. Csak mint kihangzást találjuk majdnem mindenütt a görög *χ* = *kh*-t. Pl. *Ερναχ* (Ernakh), *Κανδιχ* (Kandikh), *Τουλδιχ* (Tuldikh) stb. és ez igen helyes felfogásra mutat, mivel a keleti szó-járásokban a kihangzó *k*-t mindenütt erősen aspirálva ejtik ki.

j = *ι* pl. *Βαϊαν* (Bajan). Mint kezdőbetűt, a későbbi szerzők a *j*-t *Ι*-vel jelölik, pl. *Ιιασι* = Jazi, *Ιιαου-κατι* = Jau-kati, *Ιιλα* — Jila (Porphyrogenitusnál.)

o = *ο* és *ω*. Kivételképen egyetlen egyszer *ö* is fordul elő *ευ* átírásában, így *Σπαρζεβουον* = Szparzögen.

s = *σ*, *ς* és *ζ* is. Pl. *Εσλας* (Eslas), *Σαλ* (Sal).

u = *ου* pl. *οὔννοι* (Hunnoi).

Más az átírásnál előforduló sajátosságokra a hátul található névsor illető szavainál fogunk visszatérni. Itt csak annyit említenek, hogy az összes byzanci írók között aránylag Priscus adja vissza leghívebben a török szókinsz eredeti szövegét, míg a rákövetkező utódoknak, így a latinúl író Jordanisnak a legnagyobb elferdítések esnek a rovására.

Akárminth álljon is a dolog, a személy- és nemzetiségnevek kéznél levő anyaga elegendő bizonyítékot szolgáltat a hunnok és avarok török nemzetiségére, mert ha az európai történetírók ama Theophanesnél fennmaradt két szóból: »torna fratre« (fordulj meg testvér) Pannoniának VI. századbeli nyelvére akarnak következtetni, akkor azt hisszük, hogy az előttünk fekvő het-

vennél több személy- és dolognévből mi annál jogosabban vonhatunk le hasonló következtetéseket!? Egészben véve három részre lehet osztani a meglevő anyagot: a) Azon tulajdonnevek, melyek értelmére és török nyelvi jellegére a legcsekélyebb kétség sem forog fenn. Ilyenek a többi közt *Munžukh* (Zászló vagy zászlógömb), *Irna kh* (ifjú), *Ornigiskl* (magasrangú rabszolga), *Oibars* (oroszlán), *Basikh* (alacsony, zömök), *Atakam* (atya-pap), *Bajan* (hatalmas), *Tagma* (bajtárs), *Solakh* (balog) stb. b) Azon tulajdonnevek, melyek magyarázata egy a végső szótagban levő és a másolóktól vagy maguktól a szerzőktől eredő hiba folytán, a nélkül, hogy kétség forogna fenn, mégis részben kombináczió alapúl. Így pl. *Maniakh* (nemes), *Sandilkh* (rajongó), *Tarniakh* (köröm), *Donat* (ékes) stb. c) Azon tulajdonnevek, melyeket mint teljesen elferdítetteket, először megfejteni, s azután megmagyarázni kell. Ilyenek *Skotta*, *Khelkhal*, *Irnas*, *Saragur* stb. Értelmükre nézve vagy erős állatokat jelentvén, vagy egyéb bátorságra vonatkozó fogalmakat fejezvén, ki, e személynevek török nyelvi jellegéről ép oly biztossággal következtethetni viselőik török nemzetiségére, mint pl. mi az *Achiulf*, *Ataulfus*, *Burvista*, *Evermud*, *Fridigern*, *Hermannrich*, *Suanihilda*, *Thorismund* nevek viselőiben goth eredetű férfiakat vagy nőket látunk, mivel a kölcsönzött nevek tömeges felvétele a fentebb kifejtett okoknál fogva lehetetlen.

Hasonló természetűek a törzs-, nemzetség- és családnevek. Hogy e nevek faji meghatározásába bocsátkozni, azaz eldönteni, vajjon hunnok, avarok, akatzirok, utigurok stb. nemzeteke, népeke, vagy csupán azoknak egyes törzseit és nemzetiségeit képviselik-e — nagyon nehéz, sőt vakmerőség, arról előbb tettünk említést. Mi az utóbbit sokkal valószínűnek tartjuk, és alkalmmilag megjegyezzük, hogy mindenestre nem a vak véletlen műve, ha hét törzsnév, u. m. *Biturgur*, *Kuturgur*, *Kotzagur*, *Saragur*, *Ultziagur*, *Unnugur* és *Uturgur* *gur* melléknévi képzővel fordul elő, melylyel a török törzsnevek legréggebbike, t. i. *Utgur* vagy *Ujgur* képezve van. Nem csekély érdekű az a körülmény sem, hogy a hunnoknak vagy avaroknak adott nemzetségi vagy családnevek közt olyanok is akadnak, melyek *Rasid-ed-din-Tabibin*ak hét századdal később keletke-

zett történeti művében, mely tudvalevőleg mongol-török hagyományon nyugszik, bennfoglaltatnak; így pl. Sabir (v. ö. سبیر Sibir, török fi), Ummugur, Theophylactusnál (v. ö. أون اويفور On Uigur) és még mások.

Egyébiránt a mily kevésbé engedik meg a byzancziak szűk adatai a hunnok, avarok és más törzsek kölesönös ethnikai viszonyainak pontos meghatározását, épen oly nehéz az utóbbiak rokonsági fokát a távol keleten, illetőleg Ázsia északi részén hátramaradt testvéreikhez meghatározni. A kérdés, vajjon a hunnok és avarok a mongolokhoz vagy törökökhöz számítandók-e, mint fölösleges, már csak azért is felelet nélkül hagyható, mivel a mongolok abban az időben még az elrejtettség zugolyában éltek, míg a törökök már akkor, és még előbb a legkülönbébb nevek alatt tették magukat ismeretessé. Sokkal érdekesebbnek látszik előttünk az a kérdés, vajjon a földrajzilag oly annyira elterjedt török nép mely részéhez számítandók a hunnok és avarok; — és erre nézve az előttünk fekvő emlékek hang- és nyelvtani jellege nagyon csekély ugyan, de még sem megvetendő felvilágosítást nyújt. Az világlik ugyan is ki, hogy valamint a nyelvkincs, úgy maguk az alakok is azon török szójárásokhoz közelednek, melyek még ma is határfalat képeznek a török és mongol nyelvterület között; tehát azon török tájszólásokhoz, melyek az idegen írán-sémi befolyást legkevésbé érezték, és így ős-typusukat legépebben őrzék meg. El mellett szól a kiválólag altái-kirgiz melléknévi suffixum tik ezekben: Kandik, Tuldik stb.; ta ige-névi rag, ebben okta = löni, az inkább elterjedt la (okla) helyett, és a mi a szókinészet illeti, e szók: Baján, Atakam, Dokhia stb. A hunnok és avarok legközelebbi rokonaiul tehát, a földologra nézve, a mai kirgizek és altáiakat, a hajdani uigurokat, szóval az Irtis és Jeniszei folyamvidékének törökjeit és a Thien-San északi részén tartózkodó hajdani uigurokat lehetne megjelölni, mint oly törököket, kik a samánhitnek legtovább hívei maradtak, és méltán megérdemlik, hogy *zar' žoxh'p'* törököknek hívassanak.

Azt hisszük, hogy ezen részint ethnographiai, részint nyelvi bizonyítékokkal a hunnok és avarok török eredét eléggé meggyőzőleg kimutattuk. Nem nyaka-tekert, erőszakolt etymológiákkal, sem egyébb, a levegőből kapott elméletekkel nem lépünk fel, hanem legnagyobb részt oly tényekkel, melyeket a mai török nomád világ belső életének ismerője, de különösen minden a turkologia mai állásával ismerős buvár elfogadhat. Ha munkánk végeredményére e mező oly sok tudós kutatójától eltérünk, ezt semmi különös önteltségnek, sem semmi elfogultságnak nem kell betudni az ural-altái népek egyike vagy másika iránt, hanem egyes-egyedül azon nyelv tanulmányoknak, melyeknek e sorok írója, mint szakmájának, évtizedeket szentelt. Azt semmi esetre sem lehet szemünkre hányni, hogy oly számos becses előmunkálatokról szándékosan nem akartunk volna tudni, mivel a Deguignes-től Hunfalviig terjedő előmunkálatok kritikai czáfolata először ez értekezést haszon nélkül meghosszabbította volna, másodszor mivel a tudós buvárok többségének ama forrás, melyből mi első sorban merítettünk, nem is állott rendelkezésükre. Hiszen maga Hunfalvi mondja, a ki mindenestre a legilletékesebb az újabbak közt: »A hunnok nemzetisége tehát sem az egyetemes történelemből, sem a magyarok történelméből meg nem határozható. Az egyedül helyes útmutatót és hiteles tanút pedig, a nyelvet, teljesen nélkülözzük.«*) És a minek egy Hunfalvi híjával volt, az, nem is szólva a régebbi történetirókról, Roesslernek, Jirečeknek, Safariknak, Thierrynek és minden más modern tudósuk még inkább hiányzott. A nagy és jelentékeny hiba, melyet itt elkövettek, az, hogy a török nyelv-kincs felhasználásánál a legrosszabb forrásokhoz pl. az oszmánhoz, tehát oly nyelvhez fordultak, mely már nyugoti Ázsiában feltüntekor persa-arab kölcsön vett szókkal eredeti jellegéből kiforgatva, a kutatónak nagyon ritkán volt képes segédkezet nyújtani. Példa gyanánt csak kettőt akarok ama rejtényszerű, az ó-bulgárból fenmaradt szavak közül felhozni, melyeket eddigelé sokféleképen értelmezgettek, a nélkül, hogy helyes megfejtéseket eltalálták volna. Az egyik az Ibn-Fozlántól átvett *sid šu*, helyesebben *sü d šü*: méhsőr,

*) Magyarország ethnographiája. 253. l.

melyet tévesen szláv eredetűnek tartottak, határozottan török; de természetesen oszman szótárban sem található; de annál könnyebben keleti törökben, hol s ü d s ü bort (Lásd Khulaszei Abbaszi) és é d e s t (Lásd Budugow I. 641) jelent. Egy másik szó, pl. a Porphyrogenitostól használt *Βολιας* vagy Bolias-Tarkhan=magas állás a régi bulgároknál. E szó megfejthető ugyan az oszmán nyelvből, de előbb helyesen olvasandó, mivel *Bozu* nem egyéb, mint az arab والى *Vali*=helyettes, helytartó, mely méltóságnevet a bulgárok épen úgy Bagdadból vették kölcsön, mint a már korábban átvett *emir* címet.

Bár mekkora philologiai jártassága legyen is a kutatónak, ennek csak akkor veheti hasznát, ha beható, és mondjuk ki ke-
reken, lehetőleg teljes jártasság áll rendelkezésére az összehasonlítható nyelvanyag körül, és mivel a turkologia csak a közel multban talált buzgóbb ápolásra, de eddig még nem vált a tudományos világ közkincsévé, ennél fogva az újkor ethnologusának a keleti török nyelv kellő figyelmen kívül hagyását még nem számíthatjuk be és az ebből eredő tévedések miatt, nem igen vonhatjuk kérdőre. Ázsia mind inkább megnyílik előttünk; nyelveinek és erkölceinek pontos ismerete mindinkább gyarapszik, és mentül erősebb fény derül fel jelenlegi viszonyai felett, annál gyorsabban fog szétfoszlani ama sűrű köd is, mely múltját eddig még eltakarta előlünk.

III.

NÉVLAJSTROM.

Akkaga (*Axxaya*) egy, a tauriai hegyek keleti oldalán levő tartománynak, valamint az azon uralkodó fejedelemnőnek a neve. Ak-aga = fehér úr vagy fejedelem, s úgy látszik, hogy a fejedelemnő méltóságát jelöli. V. ö. ak-baslik = nő; szóról-szóra: fehér fejű, továbbá a magy. fehér személy = nő személy; végre pedig Menandernél előforduló *Anaga*, az utigúrok egy másik fejedelemnőjének a neve, szószerinti jelentése szerint: úrnő, parancsolónő, ebből hogy *Ana* = anya, nő és *aga* = úr. (Men. 399.)

Akatzir (*Azarzáz*) neve egy hún törzs vagy nemzetségnek és különféle szerzők Akatir, Akatzri, Agazir stb.-nek nevezik. Valószínűleg az első változat a helyes, mely Priscus-nál is előkerül és belőle tisztán kitűnik a török ak-kaír = fehér phönix. Kaír azou mesés madár török elnevezése, mely 1000 évig él el és a halhatatlanságra törekvőket a felső régiókba viszi. (V. ö. Budagow oroszul megjelent török-tatár szótárát II. S. 7.) Ezen névnek a később előkerülő Kazárral való azonosítása nyelvészeti szempontból merő lehetetlenség. (Pr. 158.)

Akum előkelő húnnak neve a byzantiak szolgálatában talán azonosítható vele a török ak-kum = fehér homok, esetleg akin, akim = betörés, száguldó csapat.

Anaga (*Axaya*) az utigurok egyik fejedelemnőjének a neve. Lásd. *Akkaga*. (Men. 498.)

Attakam (*Arraxámu*) előkelő húnnak a neve, kit a byzantiak Atillának szökevény gyanánt szolgáltatottak vissza. Helyesebben Ata-kam s jelent atya-papot, ata = atya, s kam = samán pap, varázsló. E nemű összetételek ma is gyakoriak

a moszlim törököknél; pl. Baba-akhond = atya-tanító, vagy Daji-mollah = testvér-molla. Ata-kam mindenesetre a húnkor figyelemre legméltóbb nyelvmlékei közé tartozik. (Pr. 168.)

Attila (*Ἀτtilα*) a híres hún király neve. A görögös vég *α* elhagyásával, tulajdonképen Atill vagy Atil fogadható el névnek, de még ezen alakjában is ellenkezik a török hangtan fonetikai törvényeivel; hitelesebbnek látszik az ó-német Etzel vagy a magyar Etel már azért is, mert az ó-török Etil, Itil általában annyi, mint: nagy folyam (v. ö. Budagow: Sravnitelni, Slovar I. K. 18.) s egyúttal a Volga nevét is jelenti. Thierry véleménye csak annyiban fogadható el, a mennyiben a hún király neve jelentésképpen a »nagy folyó« fogalmát és így nem kizárólag a *Volgiét* tartalmazza, s viselőjének is bizonyosan, mint Dsingiznél, csak később adatott valószínűleg gyors és hatalmas pályafutásának jellemzéséül.

Bajan (*Βαϊανος*). Az avarok khagánjának, azaz fejedelmének neve; a keleti török nomádoknál és a mongoloknál még ma is használt tulajdon név, *gazdag, hatalmas, nemes* jelentéssel. Nagy valószínűséggel Baján itt inkább címnek, mint tulajdon névnek veendő, történetesen mint a Közép-Ázsiában ma is használatos ar. Badevlet = *boldog, nemes*, mely fejedelmi cím a nép szájában gyakran tulajdonnév gyanánt használtatik.

Barez, Theophanes szerint egy hunn-sabir asszonynak neve, ki egy hadsereg élén a kelet-rómaiakhoz csatlakozott; e török szótól: *bars* = párducz, leopard, mely gyakran fordul elő mint tulajdonnév.

Basikh (*Βασιχ*) az úgynevezett királyi skythák egy vezérének neve, ki a Médek földre tett betörése által ismeretes. Basikh török tulajdonságnév e jelentéssel: *alacsony, zömök*; *bas* (nyomni, lenyomni) gyökszótól. (Pr. 200.)

Berikh (*Βερικος*) előkelő hunnak neve. Vagy a *ber* (adni) törzsszótagból vezethető le, vagy ebből: *bar* (birni, birtokolni), és az ó-török *ikh* képző hozzáadásával jelent első esetben: *adomány, ajándékot*, — második esetben: *birtok, kormányozás*. V. ö. osz.-barik (háztartás) értelemben vehető. (Pr. 203.)

Bittugor, Biturgur, egy hunn törzs neve, melyet Bitgornak is (*Βιτγορ*) neveznek. Utóbbi változat leghelyesebben

látszik előttünk, de bármelyik legyen is az, mindenkor könnyen felismerhető a török bitgür = növekedő, vagy bitürgür = a kiírtó szóból. (Jor. 182.)

Bleda (*Βληδας*) Atillának egyik testvére és Munžuk fia. A görög átírás és az *α;* névszó képző tekintetbe vételével akár *Vlid*-nek akár *Blid*-nek hangozhatott, de sohasem *Blél*-nek, még kevésbé pedig *Bledá*-nak. De e nem tekintve a belső és véghangokat, két mássalhangzóból álló kezdő hang kezdetleges szóban nem alakulhat, mivel ezek kiejtése török-tatárnak merő lehetetlenség. Tehát az ural-altaji nyelvek természetéből folyólag azt hisszük, hogy legközelebb áll a lehetőséghez, ha Atilla testvérének nevét *Blidre*, helyesebben *Bilüt* = felhőre vezetjük vissza. (Jor. 128.)

Bokolavra (*Βοκολαβρα*) jelentése Theophilactus szerint: sacerdos magnus, főpap, varázsló; és utóbbi értelmében meg is magyarázható, ha felhozzuk, hogy *bögü* vagy *böji* lekötés, varázs, bögyüler (mit a görög csak bogolar, bogolaur által fejezhet ki), vagy böjüler pedig varázsló papot, vagy a varázslás szertartását jelenti. (Theophyl. 47.)

Dengizikh (*Δενγίζιχ*), Attila egyik fiának neve. E szót első pillanatra a török dengiz-zel = tenger, lehetne összefüggésbe hozni; mégis a végszótag *ikh* nem görög eredetű, hanem azon eredeti szóhoz tartozik, melyben a keleti török *ting-kizik* = igen tüzes, igen heves; *ting* = igen, nagyon, és *kizik* = tüzes, heves, — rossz átírását vehetjük észre. Kézzelfoghatólag, és bizonyára hangzásra is Ding-kizig a Temudsin későbbi nevéhez t. i. Čing-giz = igen heves, áll legközelebb. (Pr. 5—8.)

Dizabul (*Διζαβουλ*) Dizavul és Dizaul, a törökök királya, kihez Justinus követül Zemarchost küldte. Helyesebben Dizeül, Dizevülnek kell nevezni; a szó jelentése: rendelő, intéző, ettől: *tiz diz* = rendelni, intézni, és a névszóképző: eul, aul. (Men. 296.)

Dokhia (*δοχια*) Menander szerint a halotti tör török neve. Határozottan téves értelmezés a byzantiak részéről, mert ha a halotti tort illető szokások felől kérdezősködve, az Avarak vagy Hunnok feleltek is; a felelet, a mit kaptak, egyedül csak a *toka*, *tokhia* = szokás, használat lehetett.

Donat (Δονατος) hunn főnök, ki Olympiadorushoz követségbe ment volt; első részét képezi egy török szónak, melynek alapszava ez igetörzs: *donat, tonat* = ékesít, díszesít, tisztít. (Men. 455.)

Edekhon (Εδεχων) Atillának Theodosiushoz küldött követe. Mindenek előtt meg kellene állapítani, hogy az *ov* végszótag görög eredetű-e, vagy a szóhoz tartozó. Ez utóbbi sokkal valószínűbbnek látszik, először mert az *e* nemű görög ragasztékok csak ritkán, és ha előkerülnek is *o*-val, de soha se *ω*-val fordulnak elő. Ez esetben Edekhont, helyesebben Edikhont *edik-kün* = szerencsés *nappal* kell helyettesíteni. Edik, Etik ugyanis az ujjur etkü, edkü = szerencsés, üdvös, jó, legrágibb alakja, *kün* pedig napot jelent. (Pr. 146.)

Ellák Atillának egyik fia, a kit a Gepidák öltek meg. Az *e* kezdő hang és az *a* belső hang, a török euphonia szabálya szerint, nem állhatnak meg egymás mellett. Azért tehát úgy látszik, hogy *e* szó helyesebb változata *illak*, jobban *jillak* = a fénylő, a sugárzó. Egyébiránt nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy *Ellák*-ban a török középkorban gyakran előkerülő Ilik, Illik elferdítését ne lássuk, mely több fejedelem neve és jelentése: herceg, legelső. Ilik Chan neve egy Kelet-Turkesztani híres fejedelemnek. (Jor. 174.)

Emenedzur Atilla egyik fiának a neve. A sok változat közül, a melyeket Jordanis közöl (177. l.), a fentebbi látszik legközelebb állani az eredeti szóhoz. Emnedzur, helyesebben *emenedur* szó szerint *fáradozót* jelent, a ki valamiben fáradozik és aoristosa az *emennek* = fáradozni, vesző dni igének. (Jor. 177.)

Eskam (Εσκαμ) egy hunnak neve, kinek leányát Attila nőül vette, és nem a leánynak magának a neve, mint ezt Szabó K. Priscus részleteinek magyarra fordításában elfogadja, bár épen a Bonni kiadásban, még pedig a tárgymutatóban ez áll: »Escam. Hunnus, pater puellae ab Atila in matrimoniam ductae.« E szó, épen úgy mint Ata-kam (lásd ezt), össze van téve ezekből: *es*, helyesebben *eš* = barát, társ, és *kam* = pap, s a mint Ata-kam = atya-pap, úgy jelent *Eš-kam* barát-papot. (Pr. 183.)

Giesm (Theophanes szerint *Γέσμος*) Attila egyik fiának neve. Mint az átírás alapelveiből kitűnik, a gamma i előtt általában j-nek olvasandó. *Giesmet* tehát helyesebben *Jesm-*, vagy *Jism-*nek kell olvasni, melyben én a török *Jiśim*-et = villám, veszem észre; itt ez tulajdonnév, hasonló Jildirim-hez = villám, mely egy oszman szultánnak neve.

Hunnok, görög és latin szerzők *Χουννοι*, *Χουννοι*, *Ῥουννοι*, *Hunni chunni* néven nevezték és azon népet vagy néptörzset értették rajta, mely az 5-ik században az Ural és Volga mindkét partján elterülő hazájából keleti Európába tört. Mindenek előtt azt véljük, hogy a magyar *kán*, melyen Kumania tatár népét értik, szóról-szóra azonos a Hun vagy Khunnal, és minthogy az *ú* középhangzó határozottan nyújtott alakú, igen valószínű, hogy *kán* vagy *chún* a régibb *kogun*, illetőleg *kovum*, *koumból* van összevonva, mely jelent sereget, csoportot, melyet az ellenség üldözésére küldenek. Annnyival is inkább, mert a belső hangbeli gutturalisok beolvadása néhány nyelvjárásban, különösen az Altaiban még ma is szabály. V. ö. jár és jakur (igazat mond), júk és jakuk = közel, um és ogum, ovum = liszt stb. A nélkül, hogy a Hunnok és Kunok közt e helyen történelmi összeköttetést akarnánk keresni, mindkét név azonossága mi előttünk kétségtelen.

Hunnivar, a hely, hová a hunnoknak, Valemir által legyőzve, visszahúzódnok kelle. Ezen hely Jordanisnál annyiban alapszik tévedésen, mivel a nevezett szót, bár helyrajzi megjelölését birjuk, inkább az azon vidéken lakó töredék hunn népeknek, és ugyan a Var-hunnok avagy Varchonitáknak szokott nevéül fogadják el, mint az egyes részek elhelyezéséből kitűnik. A magyar történészek teoriái, melyek a végszótag *var*-ból a magyar vár-at (ismeretes persa eredetű بار baru = fal) erősségnek akarják kimagyarázni, és Hunnivart így fordítják: Hunnok vára, már azért is üres föltevésekkel vannak megterhelve, mert Jordanis (180 l.) Hunnivart alatt semmiféle erősséget, hanem csupán csak egy vidéket ért, a mennyiben ezt mondja: eas partes Scythae . . . quas Dunapri amnis fluente praetermeant, quae (t. i. partes) lingua sua Hunnivart appellant. (Jor. 180.)

Irnakh, Ernakh (*Ἐρνάχ*) Attila egyik fiának neve. Török összetétel; *ir*, *er* = férfi és *inak* = ifjabb fivér. *Irnakh*, *Ir-inak* ifjonzot jelent, tehát épen úgy mint a föntebbi némileg ellentett *kir-inak*, *kirnak* ifjú leányt, mai használata szerint szeretőt, ágyasnőt jelent. A mongoloknál is kisasszonynak nevezik az ágyasnőt. Érdekes továbbá tudni, hogy mint *ir-inak* és *kir-inak* a mindkét nemű ifjabb korra vonatkozik, úgy alakult az idősebb kori fokozat jelölésére is hasonló compositum, még pedig *ir-aka* = idősebb férfi, és *kir-aka* = idősebb asszony, melyek közül az első még ma is használatos, az utóbbi ellenben Kerka (*Κερκα*-Creca) tulajdonnévben, a mint Priscus Attila egyik nejét nevezi, maradt fel számunkra. (Pr. 161.)

Irnasz, Ernasz (*Ἐρνας*) Attila legifjabb fiának neve; a görögös *as* végződés tekintetbe vételével, feleserelésnek látszik előttiünk, a már említett Irnak tulajdonnévvel.

Jugur, jagur méltóság neve az avaroknál; jelentése: jövendőelő, pap, és látszólag elferdítése a *jagur*, *jakur*-nak = jövendőlni, jósolni, melynek újabb alakja a gutturális belső hangzónak beolvadásából áll; *ja-ur* vagy *jaur-éi* = jós.

Kamos, és nem *kam*, mint Priscus latin fordítása mutatja, mert az accusativus a görög szövegben — *καμὸν οἱ βαρβαροὶ κάλουνσιν αὐτὸ* — egy *as*-ra végződő nominativust hagy feltételezni. Kamosz, önmagától érthetőleg a török-tatár kínis komus-sal = kanczatejből készült ital — azonos (Lásd: Primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes 96. l.) (Pr. 183.)

Kan, vagy Kani azon avar követ neve, ki 811-ben, Achenban, Nagy Károlynál beszélt: úgy látszik, a török *kan* = vér vagy kam-pap azonos vele.

Kandikh (*Κανδίζ*) az avarok egy részétől Justinian-küldött követnek neve. Török szó, e jelentéssel: véres; *kan* = vér, és *dik*, melléknévképző, mely utóbbi még csak néhány, keleten és éjszakkeleten élő nomád törzs sajátja, délen és délnyugaton még *lik* *lik* alakban is előkerül. (Men. 282.)

Kerka, Attila egyik nejének neve. (Lásd: Irnak.) (Pr. 197.)

Khakan (*Χακας*) az összes törököknél és Mongoloknál még ma is használatos fejedelmi cím, melyből a későbbi kaan (قائان) és chan (خان) eredtek. E szó gyanítható eredetére

nézve lásd »Primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes 135. l.« Vonatközással a Khakan és Kaan közt levő viszonyra, a hol a belső torokhangok összeolvadása altai eredetre vezethető vissza, jegyezzük meg, hogy tévedésen alapul, hogy a *khan* cím már az Avaroknál vagy épen a hunnoknál alkalmazásban volt, a mint azt Thierry »Atilla történeté«-ben teszi, mert a *khan* cím csak a mongoloknak Nyugot-Ázsiában történt fellépte után állott elő. (Men. 284.)

Khelkhal (Χελχάλ) előkelő hunnak neve. A török euphonia törvényeibe ütköző hangviszony, *e* és *a* egy és ugyanazon szóban, megtanít bennünket arra is, hogy a görög átírás a török szóban khalkhal-, helyesebben kalkal-, kalkaul-ra változik, és e szónak jelentése = a fölemelkedő, *kalk* igetörzsből, és *aul* névképzőből. (Pr. 163.)

Kharaton (Χάρατον) egy hun főnök, ki ajándékok által Byzancztól megingattatott; török szó, összetéve ebből: *kara* = fekete, és *ton* = szín, ruha, és innen fekete színűt, vagy fekete ruhást jelent. (Olympiodorus 455.)

Khinialkh (Χινιάλχος és Χινιάλ), az utigurok követének neve Justinianusnál. A két változat közül az első helyesebbnek látszik, még pedig egy összetétellel van dolgunk, t. i. ezzel: kini-alik vagy alak = valaki, ki bosszút áll; kin = bosszú, gyűlölség, és al = megvesz, megkap.

Kotzager (Κοτζαγγο) egy néptörzs neve a varkhunok között; eredetileg; kat-agur (a futó) vagy kožagur (a vénülő), esetleg kötsküir is lehetett, = nomád, ide oda hurezolkodó. (Theophyl. 286.)

Kokh (Κόχ), Baján követe Priscushoz, a byzantiai hadvezéréhez. Úgy látszik, hogy a görög *zóχ*, kok-ból, helyesebben *kök*-ből = zöld, kék, ered; melléknév, mely gyakorta használtatik tulajdonnév gyanánt. (Theophyl. 285.)

Kunaxolan (Κονναξυλά) egyike a török Khagán három szövetségeseinek. Az *n* a latin átírásban szükségtelen, s az összetétel e szóban könnyen felismerhető; konak-sala, helyesebben konak-salar = a ki szállást csinál, szállásmester. (Theophyl. 285.)

Kunkha (Κονχα), Priscus szerint (220. o.) azon hunn hadvezérnek neve, kit Firuz persa királlyal békét kötni küld-

tek ki. Tekintettel azon körülményre, hogy az *a* vagy *kha* vég-szótag a régibb és keleti török tájbeszédben lehetetlen volt, mivel itt csak *ak* vagy *khak* gondolható, azt hisszük, e szóban a régi ág. *kung kunk*-ot = holló, sötétszürke, fedezhető fel. (Pr. 220.)

Kuridakh, az akatzirok fejedelmének neve. A török kurudakh = puszta hegy, elferdítésének látszik. (Pr. 181.)

Kursikh (*Κουσίχ*) azon hunn vezérnek a neve, ki Persiába betört. Első sorban e szó alatt a török kurszak vagy kurszakh érthető, melynek jelentése: az emberi test belseje és elvont értelemben *eredet, születés*. (Pr. 202.)

Kuturgur, egy hunn néptörzs neve, mint uturgur, e törzsszóból *kut*, illetve a *kutur* igéből, mely = nőni, boldog- avagy szerencsésnek lenni, és szószerint, — a melléknév képző: *gur*-ral — oly valakit jelent, ki nőhet, vagy boldog lehet. (Men. 344.)

Mama (*Μαμα*) azon előkelő hunn neve, ki mint szökevény, a byzantiak által Attilának kiszolgáltattott; a középkorban a törökök és mongoloknál előforduló tulajdonnév. V. ö. Mamai szultán = az arany csorda egy fejedelme. (Pr. 168.)

Maniakh (*Μανιάχ*), szamarkandi török fejedelem Justinianus idejében; könnyen azonosítható a Kara-Kirgizeknél még ma is használt Manap, Manakh = fejedelem, nemes-sel. Meg kell jegyeznünk, hogy a ma csak a Kara-Kirgizeknél használt Manap, tulajdonképen összetétel, még pedig ebből: man (a fogalom alapszava = magas, kiváló) és ap apa (atya); épen úgy, mint Manak ered ebből: man és aka. (Men. 296.)

Mundo Attila egyik unokájának neve; némelyek Mundžuk diminutivumának tartják; e látszat azonban téves, mert *mundo*, helyesebben *mundu*, *mündü* régi török-tatár szó: kopja, lándzsa, értelemmel. (V. ö. Čag. nyelvtanulmányhoz mellékelt szótárom, továbbá Budagow II. 268. o.) (Jor. 200.)

Mundzuk (*Μουνδίζκος*) Attila atyja, a mint őt Priscus jelentéktelen változatokkal a többi byzaucci írókkal egyetemben nevezi. Mundzuk, helyesebben Mundžuk, Mondžuk, tiszta török szó, zászló, tulajdonképen zászlófej, kláris, almanemű gömbölyűség jelentésében, melybe a lófark, a török nép kezdetleges lobogója erősítettett, és mely után később az egész katonai jelvény e nevet tartá meg. Mundžuk legrégibb szó e

jelentésben, egyszersmind jelvénye a saman isteni tiszteletnek ; a többi elnevezés, mint *bajrak* és *sandsak* (lásd tölem : Primitive Cultur des türk-tatarischen Volkes 138. l.) mind alsóbbrendű katonai jelvény, és későbbi eredetű. (Pr. 150.)

Oibarsz (*Ωιβαρσιος*) Attila egyik bátyjának neve ; össze van téve *oi* = erdő, völgy-, és *bars* = párducz szókból, hasonló a rokon *jol-bars*-hoz, melynek mindegyike az orosz-lány vagy párducz egy faját jelenti. Mindkét állat zoologiai különbsége felől nem vagyok tisztában, s ép oly kevésbé a Jol-bars elnevezésre vonatkozólag, melynek szójelentése úti-párducz ? (Pr. 208.)

Oktar, Mundžuk fivére, és Attila elődje a hunnok fölötti uralomban. A szó jelentése: *vadász*, ettől: ok = lövész, nyíl. Itt a régi igealak van meg, oktamak (ág. és osm. oklamak) = löni, nyílazni, még pedig a praesens indicativus harmadik személyében, mely tudvalevőleg a törökben mint nomen verbale használatos. (Jor. 128.)

Oneges, helyesebben Onigis, mint a görög átírás, *Ὀνηγιστος* mutatja, attila első miniszterének azaz tanácsadójának neve. A görög hangzású ; *ηγιστος* = vezér, és az illető férfi görög eredete következtében, sokan ezen szót görögnek tartották, és húnna vezér-nek fordították. Mi semmikép sem osztozkodhatunk e nézetben, sőt inkább török szónak tartjuk Onigis-t, összetéve ebből: oni-igis = valaki, kinek hangja, azaz beszéde magas, tehát hatalmas avagy nagy szavu (Pr. 170.)

Ornigiskl (*Ὀρνιγίσκλον*), Dengizik fia. E török tulajdonnév a következő három szóból áll, orn = méltóság, állás ; igis = magas, és kul = rabszolga. Ornigiskl, helyesebben orni-igis-kul = magas állású rabszolga, minden valószínűség szerint vonatkozik előbb alacsony, később magas állására jutott rabszolgára ; melly nemű állásemelkedés, a török-tatár népek társadalmi viszonyainál fogva, nem tartozik a ritkaságok közé.

Sabir, Savir, (*Σαβειρος*) hunn néptörzs, egy név, mely némi változattal a törökök eredete felől irt legrégibb történeti művekben, az arab-persa átírásban mint *سببر* *szebir*, *szibir*, fordul elő. A byzanci szerzők után előttünk fekvő alak a helyesebb, melyben *szabir*, *szabar*, *szapar* = bevágni, beütni, jelentéssel *bir*, e törzsszóból: *szap*. (P. 158. Men. 284.)

Sadag, egy hunn nemzetség neve; (Jordanis szerint 182. o.) egészen sértetlen maradt török szó, e jelentésben: tegez.

Sal (*Σάλος*) egy hunn törzs; vagy a török *sal* = tutaj, vagy *sal* igével = vet, amire vetemedik, megragad, azonosítható. Utóbbi a még ma is létező Salar, avagy Salor (Turkoman) törzsnek nevében föllelhető. Meg kell jegyezni, hogy a szalorok ezen nevet már az arab foglalás idejében Transoxaniában viselték. (Men. 284.)

Sandilkh (*Σανδιλχ*) az utigurok vezére, helyesebben Sandilak = ábrándozó, csapongó, ki képzelet avagy képzelő tehetségben gazdag, ettől sangi vagy sandi = tévelygés, képzelgés; igealakja: sandilamak. Mi itt Sandilikh-ot fogadjuk el, bár egy másik változata a szónak Sandil-nak hangzik, de ez, tekintve a jelentést, igen kevés különbséget tesz. Vonatkozva a kihangzásra, Sandilk, khinialkh-hoz csatlakozik. (Lásd: ezt.) (Men. 345.)

Saragur (*Σαράγουροι*) hunn néptörzs, mely az akatzirokkal hadakozott Persiában. Valószínű összetétel ebből: sari uigur = sárga ujgurok; megjegyzendő, hogy *ujgur* jöllehet mint tulajdonnév ismeretes, gyűjtőnévvel társaság, egyesület jelentésében fogadható el. Nincs kizárva a lehetőség, hogy Saragurban egy igenév fedezhető fel, ettől *sar* = csavar, fordít, és az ismeretes képző *gur* (Pr. 158.)

Savender (*Σαβενδερ*) a varchunoknak éjszaki Persiában visszamaradt törzse, az eredeti Sevindir = magát kedvessé tenni, elferdítésének látszik, és itt nomen illetve nomen proprium gyanánt használatos. Különös módon a Sevindir még ma is meg van mint nemzetségnév mindkét turkomanoknál. (Theophyl. 286.)

Skottas (*Σκοττας*) előkelő hunnak neve, ki Maximus görög követnek elébe ment. Az *as*-végszótag kétségkívül görög ragasztéknak tekinthető, bár az ilykép származó szó, kettősmássalhangzós előhanggal, éppen nem jelölhető töröknek, és csak egy *o* vagy *u* becsúsztatása után lehet itt *sokot*, helyesebben *sukat*, a keleti török: sukat, sugat = ajándékozás, ajándék szokat gyanítani. (Pr. 177.)

Solakh (*Σολαχ*) avar követnek neve; jelentése: bulga, ügyetlen, és ilyen értelemben e szó még ma is mint tulajdon-

név használatos. Az oszmánoknál is használták eelőtt e szót. V. ö. Solak-zade = Solak fia, egy ismert oszmán történet-írónak neve. (Men. 338.)

Sparzeugun ($\Sigma\sigma\alpha\rho\zeta\epsilon\upsilon\gamma\omicron\upsilon\nu$) a khakannak három szövetségeseinek egyike. Mint a két mássalhangzós kezdő hang mutatja, egy hangzó esett ki, és a szó eredetileg csak így hangozhatott: sapar-szöken, azaz: nyélkihúzó, ettől: sapar, és sap = nyél, és sök = kihuz, kiránt. (Theophyl. 285.)

Tagma ($\tau\alpha\gamma\mu\alpha$) Dizabulnak Zemarchussal Byzanczba visszatérő követe, kiről kapcsolatban megjegyzik, hogy állásánál fogva Tarkhan volt, és ezért Tagma-Tarkhan-nak nevezetik. Tagma, helyesebben Takma = az egybefoglalt, hozzáadott ebből tak = hozzáad, hozzátesz, nyelvtani alakja szerint nomen verbale. Igen jellemzőnek látszik előttünk a török nyelvszellem szerint divó cím hátratevés, egészen úgy mint, ma ebben: Baki-Tarkhan, Oraz-Tarkhan stb. Mint ezen szóból látható, szokás vala az elmenő vagy visszatérő követekhez társat adni, nemcsak Attilánál, kinek sokan ezt kiváló eselnek tudják be, hanem a többi törököknél is; noha egész az újkorig Középázsiaiban is általános volt. (Men. 384.)

Taizan ($\tau\alpha\iota\sigma\alpha\nu$) taugasti fejedelem neve, jelentése: isten fia ($\nu\acute{\iota}\delta\varsigma \theta\epsilon\omicron\upsilon$, Theophylaktusnál 286. l.) Noha az éjszakeleti törököknél a Taiši név a kondai Taiézi-ban feltalálható, mégis ezen szó mongol-kalmuk eredete kérdésen kívül áll. *Taiši* épen úgy mint bakhši jós, jövődőlő értelmében használatik, és így a görög író által adott fordítás t. i. $\nu\acute{\iota}\delta\varsigma \theta\epsilon\omicron\upsilon$ = isten fia féle értelemez közel áll. (Theophyl. 286.)

Tardu ($\tau\alpha\rho\delta\omicron\nu$) Turxanthos fejedelem egyik rokonának neve, helyesebben *tarti* = ajándék, adomány, e török ige-törzstől: *tart* = előhuz, ajándékoz. (Men. 404.)

Targit, Targiti ($\tau\alpha\rho\gamma\acute{\iota}\tau\iota\omicron\varsigma$) Baján követe a byzanczi udvarnál; jelentése = elszólesztő, szétverő, a *targit*, *tarkit* = szétszórni, széthánygni igéből. (Men. 310.)

Tarniakh ($\tau\alpha\rho\nu\acute{\alpha}\chi$) egy néptörzs neve, mely valószínűleg az Uar-khunokhoz vagy varkhunokhoz tartozott; — nyilván e török szóval azonos: tīrnak, ternak = köröm, és mint ez gyakran megesik, testrészekre vonatkozólag, mint eredeti tulajdonnév használtatott. (Theophyl. 286.)

Tudun, egy méltóság neve az avaroknál; úgy látszik előttünk, hogy jelentése: *tudó, figyelő*, — helyesebben ugyan tudan-nak kellene nevezni e törzsszótól: *tud, tuj, duj* = tudni, figyelni.

Tuldikh (*Τουλδίχ*) egyike a török khakan három szövetségesének. Egy, majdnem egészen elferdítetlenül maradt török szó, e jelentésben: gyászoló, gyászban lévő. *Tul* gyászt jelent és *dik* vagy *lik* az adjectiv képző. (Theophyl. 285.)

Turum (*Τουρουμ*) a khakan rokona és avar vezér. Azonosnak látszik a török-tatar *turun*-mal = két éves teve, mely szó, ép úgy mint Boghra = hímteve, és Buga = bika, vagy hasonló ilyes állatnevek, gyakran fordul elő mint tulajdonnév. (Theophyl. 285.)

Turxanthos (*Τούρανθος*) egy török fejedelem neve, kihez követül, a byzancziak részéről, Valentinus ment. A törökben idegen x betű már egy rossz elferdítésre mutat, az *os* valaminth a *thos* (*θος*) végzótag is idegenszerűleg hangzik, és minden valószínűség szerint, itt tulajdonnévvel van dolgunk, melynek első részében *Turk* helyesebben *Türk* van meg. (Men. 399.)

Uldesz, hunn főnök, ki Thráciába tört be; e nevet könnyen fölismerni a juldusz, és jildiz = csillag, szóban.

Ultziagir *Altziagir*, töredék, valószínűleg egy hunn törzs. Oly szóval van dolgunk, melyben az első szótag *ultz* vagy *altz*, a török-mongol oldás, alé = áld, felmagasztal, dicsőít; végzótaga pedig a már gyakran megemlített, *gur* adjectiv-képző (v. ö. Utur-gur, Kutur-gur, Bitur-gur), és ez mint melléknév, illetve mint eredeti elnevezés áldó-t, dicsőítőt jelent. (Jor. 29.)

Unnugur (*Οὐννογούρ*) török néptörzs Szogdia keleti részén, tehát a mai keleti Turkesztánban, hol a hasonló nevű törzs, nevének jelentése szerint, *tiz ujugur*, a toguzgurokkal (toguz ujugur = kilencz ujugur) együtt, még a középkorban fellelhető volt. (Pr. 158.)

Urogi (*Οὐρογοί*) egyike azon hunn törzseknek, kik a kelet-római birodalomba követséget küldtek. *Urog*, helyesebben *urug*, *uruk*, törökül: néptörzset, nemet, családot jelent, s

így tulajdonnévnek nem fogadható el, hanem sokkal inkább egy olyannak a töredékéül. (Pr. 158.)

Utigur, *Utrigur* és *Uturgur* egy hunn törzs neve (hunnica gens) Jordanis, Menander és mások szerint. Hogy melyik a három közül a helyes alak, igen nehéz volna eldönteni, s bár valamenyi az aránylag kevésbé rontott török szókhoz tartozik, mégis *utigur* tartá meg a leghelyesebb és legkönnyebb kiejtésű alakot. *Utigur* szószerint: az összhangzó, az egyesült, *uti*, újabban *uji*, *új* = összhangzani, és az adjectiv képző: *gur*-ból. Utigur tehát az inkább ismert törzsnévvel: ujgur-ral azonos, és a török népnek utóbb nevezett törzse ezen nevet, az ő sajátos hangtana következtében, soha másképp nem is használhatta. (V. ö. Uigurische Sprachmonumente I. I.) (Men. 284.)

Zabergan (*Ζαβεργάν*) a Kutrigurok vezére. A latin fordításban Zaberganisnek hangzik e szó, de még ettől is eltekintve, az *an* végrag, mivel ilyen mint görög rag sohasem kerül elő, az eredeti szóhoz tartozónak tekinthető. E szóban a török Sáh-bergen = regi datur tulajdonnevet gyanítom, melyben a persa Sah = rex név a Kutriguroknak a persa elemmel a Sassanidák tartományának északi részében történt érintkezésére mutat. Hasonló módon keletkezett az újkorban (a XVII. század közepén) a Sáh sevend tulajdonság név (kiket a sáh szeret), az iráni törökök ama töredéke elnevezésére, kik a Kaukason túl lának. Hogy pedig a *gan* végszótagban nem kereshető a török Khan, Chan cím, onnan is kitűnik, mert, mint már említettük, a *Chan*-nak Chakanból való rövidítése csak a 13-ik században lép fel. (Men. 344.)

Zauk vagy **Zauki** azon követnek a neve, ki 811-ben Achenben nagy Károlylyal beszélt; úgy látszik, hogy a török sauk = hideg, fagy, azonos vele.

Ziligdés és *Ziligbi* egy hunn királynak neve Derbend-től éjszakra, kihez Justinus követeket küldött. Utóbbi változat t. i. Ziligbi, tulajdonnév, melyben a török silig = tiszta, világos, és a cím bi = vezér felismerhető.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak miye ése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinánd l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanfériák 1874-ben Innsbruckban tartottgyűléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókőről. Fogarasi János r. tagtól 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. Szám. A nyelvújításról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinánd lev. tagtól. 1875. 48. l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékezésed. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylus. Télfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. Imre Sándor l. tagtól 1876. 97. l. 60 kr. — X. Szám. Bérczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól	10 kr.
II. Szám. A mandsuk szertartásos könyve. Bálint Gábortól	10 kr.
III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignác z l. tagtól	20 kr.
IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. Goldziher Ignác z l. tagtól	50 kr.
V. Emlékezésed Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól	10 kr.
VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól.	60 kr.
VII. Emlékezésed Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól	10 kr.
III. A mordvaiak történelmi viszontagságai. Barna Ferdinánd l. tagtól	20 kr.
IX. Erános. Télfy Iván lev. tagtól	20 kr.
X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól	40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. Barna Ferdinánd l. tagtól	50 kr.
II. Podhorszky Lajos, magyar-sínai nyelvhasonlítása. Budenz József r. tagtól	10 kr.
III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól	20 kr.
IV. Kapcsolat a Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinánd, lev. tagtól	10 kr.

V. Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinánd l. tagtól.	30 kr.
VI. Rankavis Kleon új görög drámája. Télfy Iván lev. tagtól. Ára	30 kr.
VII. A nevek uk és ük személyragairól. Imre Sándor l. tagtól.	20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól	20 kr.
IX. A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól.	10 kr.
X. Bátori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló.) Volf György l. tagtól	10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenő től.	60 kr.
II. A mordvaiak pogány Istenei és ünnepi szertartásai. Barna Ferdinánd l. tagtól	50 kr.
III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvid től	20 kr.
IV. Tanulmány a japáni művészetről. Gróf Zichy Ágost től.	1 frt.
V. Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmádon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta Szász Károly r. t.	10 kr.
VI. Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól	20 kr.
VII. Az ugynevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Aurel től.	60 kr.
VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenő től.	80 kr.
IX. Ujperzsa nyelvjáráások. Dr. Pozder Károly től	50 kr.
X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól	30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól	10 kr.
II. A Boro-Budur Jáva szigetén. Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól.	40 kr.
III. Nyelvünk újabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREWK EMIL.

TARTALMA:

I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymológia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bíralata,

tekintettel

az ujtás helyes módjára.

Irta

Imre Sándor,

a magy. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM:

Bevezetés. — I. Hangtani ujtások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stíl.

Ára 1 frt.